

بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۲۱

عاطفه رحمانی^۲

بدر السادات دانشمند^۳

اصغر سلطانی^۴

DOI: 10.30497/esi.2023.244744.1635

چکیده

هدف اصلی از پژوهش حاضر، بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی بوده است و برای انجام دادن تحقیق از روش توصیفی از نوع تحلیل محتوا استفاده کرده‌ایم. کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی پایه‌های دوم تا ششم به‌عنوان جامعه آماری انتخاب شده‌اند. نمونه‌گیری با استفاده از روش تمام‌شماری صورت گرفته و حجم نمونه برابر با حجم جامعه بوده است. ابزار گردآوری داده‌ها نیز چک‌لیست هوش اخلاقی بوده که براساس سازه‌ها و مؤلفه‌های نظریه هوش اخلاقی بوربا تهیه شده است و پنج متخصص آن را تأیید کرده‌اند. شاخص توافق بین این متخصصان، ۴/۵ محاسبه شده است. واحدهای تحلیل، متن (جملات و پاراگراف‌ها، جدول‌ها و نظرات حاشیه‌ای)، سؤالات و تصاویر بوده‌اند و به‌منظور احراز روایی و پایایی داده‌ها از فرایند خوانش و تفسیر موازی استفاده کردیم. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش معادلات آنتروپی شانون انجام شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد به‌طور کلی، به مؤلفه‌های خویش‌داری، همدلی، وجدان، احترام، انصاف و مهربانی در کتاب‌های درسی موردبررسی به‌صورت متوازن و متناسب توجه نشده است؛ همچنین برپایه یافته‌های این تحقیق، در محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان به مؤلفه مهربانی نسبت به دیگر مؤلفه‌ها به بیشترین میزان توجه شده و از آن سوی، کمترین توجه به مؤلفه خویش‌داری اختصاص یافته است؛ بر این اساس، نسبت متوازن در توزیع مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی رعایت نشده و بنابراین، چگونگی توزیع مؤلفه‌های هوش اخلاقی در این کتاب‌ها نیازمند بازنگری و بازنویسی است.

واژگان کلیدی: هوش اخلاقی، تعلیم و تربیت، کتاب هدیه‌های آسمان، دوره ابتدایی.

۱. مقاله حاضر، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی با عنوان بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه آسمانی دوره ابتدایی در دانشگاه شهید باهنر کرمان است.

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

atefeh.rahmaniii024@gmail.com

۳. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران (نویسنده مسئول).

daneshmand@uk.ac.ir

a.soltani.edu@uk.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

بیان مسئله

هوش اخلاقی، یکی از مسائل تربیتی مهم در عصر حاضر محسوب می‌شود که در روند پرشتاب جامعه کنونی در حال فراموش شدن است. تأکید بر هوش اخلاقی کودکان، از جنبه‌های بسیار مهم رشد در جامعه کنونی به‌شمار می‌آید؛ زیرا عوامل متعددی بر ارزش‌های اخلاقی کودکان اثر می‌گذارند که بسیاری از آن‌ها خارج از قلمرو نظارت والدین و مسئولان تربیتی قرار دارند. از آنجا که اخلاقیات، آموختنی است، هوش اخلاقی، ارزش و اهمیتی دوچندان می‌یابد (تقوی‌نژاد، ۱۳۹۳). هوش اخلاقی، اصلی‌ترین نوع هوش است که هوش‌های دیگر را هدایت می‌کند تا از این رهگذر، انسان‌ها زندگی‌ای معنادار و دلپذیر داشته باشند (Auliya, Sunarso and Pranoto, 2020).

اصطلاح «هوش اخلاقی» را نخستین بار، بوربا^۱ روان‌شناس به‌کار برد (نقاش‌زاده و صباحی‌زاده، ۱۳۹۵). بوربا (2001) هوش اخلاقی را عبارت از توانایی تشخیص دادن درست از نادرست و عمل کردن براساس اطمینانی اخلاقی به‌منظور عرضه کردن رفتار صحیح و شرافتمندانه تعریف کرده است. این‌گونه هوش، توانایی ذهنی انسان در تعیین چگونگی اصول جهانی، ارزش‌ها و اهداف مربوط به اعمال را نشان می‌دهد. طبق نظر بوربا (2001)، هفت فضیلت بدین شرح، بنیادهای اصلی عمل و رفتار اخلاقی محسوب می‌شوند: نخست، همدلی به‌معنای توانایی احساس و درک کردن نگرانی‌های دیگران؛ دوم، وجدان، یعنی توانایی دانستن و به‌کارگرفتن نحوه عملکرد صحیح؛ سوم، خویش‌داری که عبارت است از توانایی کنترل کردن ذهن و عمل به‌منظور مقاومت کردن در برابر انگیزش‌های منفی منفی درونی و بیرونی؛ چهارم، احترام به‌معنی توانایی قدردانی کردن از فرد دیگر و خوب و مؤدبانه رفتار کردن؛ پنجم، مهربانی به‌معنای توانایی نشان دادن نگرانی درخصوص بهزیستی و احساس فرد دیگر؛ ششم، مدارا، یعنی توانایی احترام گزاردن به حق و کرامت فرد دیگر به‌رغم داشتن ایمان و رفتار متفاوت؛ هفتم، انصاف که عبارت است از توانایی داشتن ذهن باز و صادقانه، و عملکرد درست (Moore and Hardy, 2020). هوش اخلاقی را می‌توان عبارت از توانایی ذهنی فرد در درک اصول بنیادین رفتارها و نیز رفتارهای ایجادکننده مسئولیت و همچنین استقبال از این اصول و رفتارها تعریف کرد (Saleh, 2018).

---

1. Borba

هوش اخلاقی، یک باور و ارزش عمیق فردی است که تمام تصمیم‌های فرد را هدایت می‌کند. این ویژگی اساسی به تغییرکردن یک فرد به یک انسان شایسته کمک می‌کند؛ اما با جنس، نژاد، ملیت یا فعالیت‌های مذهبی ارتباطی ندارد (Moore and Hardy, 2020). کودکان برای برقرارکردن ارتباط با محیط اطرافشان به آموزش دیدن هوش اخلاقی نیاز دارند. کودکان برخوردار از هوش اخلاقی می‌توانند درست را از نادرست تشخیص دهند و طبق قوانین حاکم بر جامعه رفتار کنند (Winurini, 2016). از شش تا یازده سالگی در وجود کودکان، تغییرهایی ایجاد می‌شود که به ایجاد درکی خاص از مسائل اخلاقی در آن‌ها می‌انجامد؛ بنابراین باید به کودک فرصت داد تا نه به‌خاطر تشویق و تنبیه، بلکه به‌سبب اهمیت‌داشتن ارزش‌های اخلاقی به رعایت‌کردن آن‌ها مقید شود. دوره ابتدایی از این نظر، فرصتی مناسب برای تثبیت آداب و عادات پسندیده در فرد است (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۵).

امروزه، در نظام‌های متمرکز، بیشتر فعالیت‌های آموزشی و پرورشی مدارس و ازجمله مدارس ابتدایی در چهارچوب کتاب درسی و محتوای آن انجام می‌شود (سبحانی‌نژاد، احمدی و امیری، ۱۳۹۴، ص. ۸۰)؛ از این روی، محتوای دروس، مجموعه‌ای از دانش‌ها، مهارت‌ها، فرایندها و ارزش‌ها را دربر دارد که دانش‌آموز درضمن آموزش دیدن یا در فرایند یاددهی-یادگیری با آن‌ها تعامل می‌کند (نوریان، ۱۳۹۵، ص. ۶۵؛ ملکی، ۱۳۹۴، ص. ۶۸). کتاب‌های درسی، محملی برای سروکاریافتن دانش‌آموزان با مفاهیم و موضوعات ارزشی و اخلاقی هستند. درپی تدوین‌شدن سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، تحول در کتاب‌های درسی آغاز شد و سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، تدوین کتاب‌های درسی جدید در دوره ابتدایی را براساس مفاد این سند آغاز کرد (علی‌پور، حیدری و سنجری، ۱۳۹۸). بررسی وضعیت کتاب‌های درسی از این جهت مهم است که در نتیجه آن می‌توان به تصویری دقیق از کم و کیف توجه به این مضامین دست یافت و از طریق بررسی وضعیت موجود، بینش‌های لازم را برای برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران طراحی برنامه‌های درسی جهت تدوین برنامه‌ها، و پوشش‌دهی حیطه‌ها و برنامه‌های درسی پنهان و مغفول فراهم آورد (مهرمحمدی و محمودی، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۶؛ نیلی و موسوی، ۱۳۹۳، ص. ۶۲؛ به نقل از علی‌پور، حیدری و سنجری، ۱۳۹۸). یکی از

کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، هدیه‌های آسمان است که ارتقادهان اخلاق دانش‌آموزان از اهداف شناختی، نگرشی و کنشی آن محسوب می‌شود (دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱). یکی از مهم‌ترین اهداف این کتاب، آموزش دادن آداب و اخلاق به دانش‌آموزان است و بر این اساس، ایجاد و تقویت عادات صحیح و خلقیات نیکو در کودکان، مهم‌ترین وظیفه تربیت دینی به‌ویژه در دوره ابتدایی به‌شمار می‌آید (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۵).

درباره کتاب‌های هدیه‌های آسمان، پژوهش‌های بسیار زیادی انجام شده است که زمینه‌ها و ابعاد متنوعی دارند. از مهم‌ترین پژوهش‌های صورت‌گرفته در این حوزه می‌توان موارد ذیل را نام برد: رنج‌دوست (۱۳۹۸)؛ غلام‌پور، قاسمیان، رضایی و پورمند (۱۳۹۷)؛ امیری (۱۳۹۸)؛ عبدالرحیمیان و دارابی (۱۳۹۷)؛ عبدالرحمیان و صمدی (۱۳۹۹)؛ کریمیان، ناطقی و سیفی (۱۳۹۶)؛ همچنین تحقیق‌هایی درباره اهمیت آموزش هوش اخلاقی انجام شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: کلرکن^۱ (۲۰۰۹)؛ پرستیوان و باریدا^۲ (۲۰۱۸)؛ توپراک و کاراکوس^۳ (۲۰۱۸)؛ باریدا، پرستیوان، ستارنو و موریفاه^۴ (۲۰۱۹).

از سوی دیگر، حسنی و بنی‌اسدی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای نشان داده‌اند اگرچه گستردگی و کمیت مضامین اخلاقی به‌کاررفته در متون این کتاب‌ها قابل توجه است، مشخص نیست این گستردگی بتواند دانش‌آموزی با اخلاق را تربیت کند. اساسی‌ترین ایرادهای وارد در این زمینه عبارت‌اند از: انسجام‌نداشتن، و نبود تناسب بین میزان مفاهیم و فرصت تعمق و نهادینه‌شدن آن‌ها نزد دانش‌آموزان. افکاری (۱۳۹۳) نیز در رساله دکتری خود نتیجه گرفته است به‌رغم اهمیت‌داشتن نقش نهاد آموزش و پرورش در تربیت متریان و نیز محوریت اساسی کتب درسی در فرایند تعلیم و تربیت در کتاب‌های درسی، به تربیت اخلاقی به‌عنوان مسئله‌ای مهم، به‌صورتی مفصل و علمی پرداخته نشده است؛ همچنین بیشتر مطالب کتب موردبحث به‌شکل مضامین حاوی پند و اندرز عرضه شده‌اند و برای ایجاد ارتباط میان مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با زندگی روزمره دانش‌آموزان، فعالیتی پیش‌بینی نشده؛ حال آنکه

-
1. Clarken
  2. Prasetiawan and Barida
  3. Toprak and Karakus
  4. Barida, Prasetiawan, Sutarno and Muarifah

رشد اخلاقی کودکان، یکی از ابعاد مهم رشد و تحول آنان است که از دوران کودکی تا سال‌های بزرگ‌سالی آن‌ها درکنار دیگر ابعاد رشدشان شکل می‌گیرد.

انتظار می‌رود برنامه درسی دوره ابتدایی، بستری مناسب برای دستیابی به هوش اخلاقی باشد. کتاب‌های درسی باید محملی برای سروکارداشتن دانش‌آموزان با مفاهیم و موضوعات ارزشی و اخلاقی باشند و این مسئله در کتاب‌های هدیه‌های آسمان، درزمره اهداف قرار دارد؛ حال آنکه بررسی پژوهش‌های انجام‌شده درباره موضوع این تحقیق نشان می‌دهد تاکنون، پژوهشی مستقل به‌منظور بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی در برنامه درسی دوره ابتدایی صورت نگرفته است و بنابراین، خلأ پژوهشی چشمگیری در این حوزه دیده می‌شود؛ از این روی، مسئله اساسی پژوهش حاضر در راستای پرکردن بخشی از این شکاف دانشی، تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، و بررسی میزان توجه و به‌کارگیری مؤلفه‌های هوش اخلاقی در این کتاب است؛ بر این اساس، پرسش اصلی در پژوهش پیش‌روی، این است که در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، چقدر به هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن توجه شده است. برای پاسخ‌گویی به این پرسش، سه سؤال فرعی بدین شرح مطرح می‌شود:

الف) چقدر به پرورش هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان در دوره ابتدایی توجه شده است؟

ب) ضریب اهمیت هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان در پایه‌های مختلف دوره ابتدایی چقدر است؟

ج) ضریب اهمیت هرکدام از مؤلفه‌های هوش اخلاقی، اعم از همدلی، خویش‌داری، وجدان، احترام، انصاف، بردباری و مهربانی در هریک از کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان در پایه‌های مختلف از دوره ابتدایی چقدر است؟

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، از نوع کاربردی است؛ زیرا انتظار می‌رود از طریق یافته‌های آن بتوان محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان را بر مبنای برنامه پرورش هوش اخلاقی دانش‌آموزان، به‌شکلی بهتر از قبل تدوین کرد. پژوهش حاضر به‌لحاظ جمع‌آوری داده‌ها درزمره تحقیق‌های توصیفی با استفاده از روش تحلیل محتوا قرار می‌گیرد. برای تحلیل

محتوا از طرح برآورد پدیده در متن داده‌ها که اصلی‌ترین راهبردها در تحقیق از نوع تحلیل محتواست، استفاده کرده‌ایم. جامعه آماری پژوهش، همه کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی در پایه‌های تحصیلی دوم تا ششم را شامل می‌شود و روش نمونه‌گیری از نوع تمام‌شماری و حجم نمونه، برابر با حجم جامعه بوده است. ابزار پژوهش، سیاهه (چک‌لیست) تحلیل محتوا بوده و بر این اساس، چک‌لیست تحلیل محتوا برپایه مبانی نظری هریک از مؤلفه‌های هوش اخلاقی بوربا (2001) و همچنین پرسشنامه هوش اخلاقی محیبان (۱۴۰۰) طراحی شده است که در پژوهش‌های پیشین، گویه‌های آن را دیگر پژوهشگران ساخته، پذیرفته و تأیید کرده بودند. در این پژوهش، واحدهای تحلیل، متن (شامل جملات و پاراگراف‌های کامل، جدول‌ها با عناوین، نظرات حاشیه‌ای یا تعاریف)، سؤالات، تصاویر شامل اشکال با عناوین بوده و کدگذاری براساس هریک از مضامین یا کدهای مربوط به هر مؤلفه از هوش اخلاقی در چک‌لیست تحلیل محتوا انجام شده است. این چک‌لیست شامل هفت مؤلفه و ۳۱ کد یا مضمون، مشتمل بر همدلی (پنج مضمون)، خویش‌داری (پنج مضمون)، وجدان (چهار مضمون)، احترام (پنج مضمون)، انصاف (چهار مضمون)، بردباری (پنج مضمون) و مهربانی (سه مضمون) بوده و نمونه‌ای از کدگذاری در جدول ۱ به‌دست داده شده است.

به‌منظور بررسی روایی محتوایی، سیاهه تحلیل محتوا در اختیار پنج متخصص قرار گرفت. شاخص توافق بین متخصصان به‌میزان ۴/۵ محاسبه شد که دال بر تأیید زیرمقوله‌ها و اعتبار ساختار است. خوانش و تفسیر موازی داده‌ها از سوی دو پژوهشگر، اقداماتی بود که برای احراز پایایی این پژوهش صورت گرفت. داده‌ها پس از استخراج از سوی نگارندگان این مقاله بازبینی و تأیید شدند تا اعتبارشان تأمین شود. به‌منظور تعیین پایایی، از ضریب همبستگی میان تحلیل‌های مستقل بین پژوهشگران استفاده شده است.

به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی و کاربست معادلات آنتروپی شانون استفاده کردیم و بر این اساس، آمار توصیفی برای به‌دست آوردن و مقایسه کردن فراوانی نشانگرها و تکنیک آنتروپی شانون برای یافتن ضریب‌های اهمیت هر نشانگر به‌کار گرفته شد. در روش آنتروپی شانون، ابتدا نشانگرها (مؤلفه‌های هوش اخلاقی) به تناسب هر پاسخ‌گو (کتاب‌های

درسی هدیه‌های آسمان) و در قالب فراوانی شمارش شدند و بر مبنای جدول فراوانی، مراحل زیر به ترتیب طی شد:

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی باید بهنجار شوند. بدین منظور، از رابطه زیر استفاده می‌شود:

معادله (۱)

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1.2.3. m. j = 1.2 \dots n)$$

P_{ij} = هنجار شده ماتریس فراوانی

F_{ij} = فراوانی نشانگر

n = تعداد نشانگرها

m = شماره نشانگر

i = تعداد پاسخ‌گویان

در این مرحله، پژوهشگر، فراوانی نسبی هر نشانگر (مؤلفه) در کتاب هدیه‌های آسمان در یک پایه معین را نسبت به کتاب‌های هدیه‌های آسمان در چهار پایه دیگر به دست می‌آورد.

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر نشانگر محاسبه می‌شود و در ستون‌های مربوط قرار می‌گیرد. بدین منظور، از رابطه زیر استفاده می‌شود:

$$K = \frac{1}{\ln m} \quad \text{معادله (۲)}$$

$$E_j = \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}] \quad (j = 1.2. n) \quad \text{معادله (۳)}$$

$\ln$ = لگاریتم

E_j = بار اطلاعاتی

بار اطلاعاتی در واقع، پراکندگی یک نشانگر معین را در پنج کتاب هدیه‌های آسمان نشان می‌دهد و برعکس فراوانی به ما نمی‌گوید که از یک نشانگر، چه تعداد در کتاب‌ها وجود دارد؛ بلکه نشان می‌دهد یک نشانگر خاص در میان پنج کتاب، چگونه پراکنده شده است؛ مثلاً ممکن است یک نشانگر دارای فراوانی مطلق صد باشد؛ اما چون فقط در یک کتاب به کار

رفته است، بار اطلاعاتی آن، صفر باشد؛ درمقابل، نشانگر دیگر با فراوانی چهار، دارای بار اطلاعاتی بیش از یک باشد؛ زیرا این نشانگر در هر پنج کتاب پراکنده شده است. علاوه بر آنچه گفتیم، باید به این نکته نیز توجه کرد که اگر فراوانی مطلق و فراوانی هنجار شده یک نشانگر، صفر باشد، لگاریتم آن، بی نهایت می شود و محاسبات ریاضی برای E_j و W_j غیرممکن خواهد شد؛ لذا برای حل این مشکل، مقادیر فراوانی صفر با عدد کوچک 0.0001 جایگزین شده اند.

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی نشانگرها ضریب اهمیت هریک از نشانگرها محاسبه می شود. هر نشانگری که دارای بار اطلاعاتی باشد، از درجه اهمیت W_j بیشتری برخوردار است.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^N E_j} \quad \text{معادله (۴)}$$

درجه اهمیت، بار اطلاعاتی (توزیع) یک نشانگر را با بار اطلاعاتی نشانگرهای دیگر مقایسه می کند.

نکته مهم در این بحث، آن است که فراوانی، تعداد یک مؤلفه در یک کتاب را نشان می دهد؛ اما بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت، پراکندگی مؤلفه در پنج کتاب را تعیین می کند؛ در نتیجه، اگر فراوانی یک مؤلفه بیشتر از دیگر مؤلفه ها باشد و ضریب اهمیت آن، بیشتر از دیگر مؤلفه ها نشود و بالعکس، طبیعی است و این نکته برای هر هفت مؤلفه، قابل بیان خواهد بود.

جدول ۱. بخشی از چک لیست تحلیل محتوا و فرایند کدگذاری، کتاب هدیه های آسمان پایه ششم

ردیف	موضوع	کدها (مضامین)	فراوانی	نمونه از متن
۱	هدیه های آسمان ششم دبستان	معرفی نشانه های غیرکلامی (زبان بدن، حالات و لحن و چهره و صدا)	۴	۱. سیمای خوبان، ص. ۳۷: امام با لبخندی به لب وارد شد، سلام کرد و درکنار سفره نشست.
				۲. دست در دست دوست، ص. ۴۶: چهره و نگاهش بیان کننده رضایت قلبی اوست.
				۳. آداب زندگی، ص. ۶۲: همیشه لبخند بر لب داشت.
				۴. راه تندرستی، ص. ۶۶: پیامبر با لبخندی قبول کرد.
۲	هدیه های آسمان ششم دبستان	برانگیختگی کودک درقبال	۳	۱. سرور آزادگان، ص. ۲۰: چه لحظه جانسوزی! برایش سخت بود برادرزاده اش را که تازه به سن نوجوانی

نمونه از متن	کدها (مضامین)	فراوانی
رسیده بود، به مبارزه با کسانی بفرستد که هیچ رحمی نداشتند. ۲. شتریان باایمان، ص. ۳۳: تصویر. ۳. عید مسلمانان، ص. ۸۱: مسلمانان جهان با زبان‌ها و رنگ‌های گوناگون، یکدل و متحد، شانه به شانه یکدیگر، خدای یکتا را عبادت می‌کنند.	احساسات شادی، غم، تعجب، ترس و عصبانیت	
۱. سرور آزادگان، ص. ۲۶: گفت‌وگو کنید. ۲. سیمای خوبان، ص. ۴۱: تدبر کنیم. ۳. عید مسلمانان، برایم بگو، ص. ۸۱: از تصاویر، چه می‌فهمی؟ ۴. حماسه‌آفرینان جاودان، ص. ۹۴: گفت‌وگو کنید؛ وصیتنامه: اگر فداکاری شهدا با توجه به وصیتنامه نبود، چه وضعی پیش می‌آمد؟ ۵. حماسه‌آفرینان جاویدان، ص. ۹۶: بین و بگو: چه احساسی داشتی؟	بحث درباره نقش احساسات و درک آن در رفتار اخلاقی دیگران و خودمورد	۵

یافته‌های پژوهش

براساس هریک از پرسش‌های پژوهش، نتایج را بدین شرح بیان خواهیم کرد:

۱. سؤال اول

در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، چقدر به هوش اخلاقی توجه شده است؟

جدول ۲. فراوانی هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف	پایه	فراوانی
۱	دوم	۲۵
۲	سوم	۲۷
۳	چهارم	۵۶
۴	پنجم	۷۸
۵	ششم	۵۹

در جدول ۲، میزان توجه به هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا

ششم نشان داده شده است و اعداد فراوانی از مجموع فراوانی مؤلفه‌های هوش اخلاقی در

فصل‌های هر پایه محاسبه شده‌اند. به‌منظور یافتن ضریب‌های اهمیت هوش اخلاقی در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم ابتدایی از روش آنتروپی شانون استفاده کرده‌ایم که در آن، به‌کارگیری جدول فراوانی ضرورت دارد؛ بنابراین، ابتدا فراوانی‌های هوش اخلاقی در تمام فصول کتاب هدیه‌های آسمان دوم تا ششم از طریق معادله زیر محاسبه و به داده‌های بهنجار تبدیل شد:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m 1F_{ij}} \quad (i = \text{معادله (۵)})$$

1.2.3. $m, j = 1, 2, \dots, n$

P_{ij} = هنجار شده ماتریس فراوانی

F_{ij} = فراوانی نشانگر

n - تعداد نشانگرها

J = شماره نشانگر

M = اعداد پاسخ‌گو

i = شماره پاسخ‌گو

جدول ۳. داده‌های بهنجار شده هوش اخلاقی در هر درس از کتاب هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

هدیه	مؤلفه	همدلی	خویشتر دار	وجدان	احترام	انصاف	بردباری	مهربانی
دوم	۰/۰۸	۰	۰/۱۲	۰/۱۶	۰/۰۴	۰/۰۴	۰/۰۶	۰/۰۶
سوم	۰/۱۴۸	۰	۰/۱۴۸	۰/۱۴۸	۰/۱۱۱	۰/۰۳۷	۰/۴۰۷	۰/۴۰۷
چهارم	۰/۱۲۵	۰/۰۳۵	۰/۱۰۷	۰/۱۷۸	۰/۲۱۴	۰/۰۳۵	۰/۳۰۳	۰/۳۰۳
پنجم	۰/۱۹۲	۰/۱۲۸	۰/۱۲۸	۰/۱۴۱	۰/۰۶۴	۰/۰۲۵	۰/۳۲۰	۰/۳۲۰
ششم	۰/۲۰۳	۰	۰/۲۲۰	۰/۱۸۶	۰/۱۸۶	۰/۰۱۶	۰/۱۸۶	۰/۱۸۶

پس از انجام شدن مرحله اول از تحلیل آنتروپی شانون، مرحله دوم آن، یعنی محاسبه بار اطلاعاتی هریک از مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم ابتدایی انجام شد. این مقادیر توسط معادله‌های (۲) و (۳) محاسبه شدند. نکته مهم در اینجا آن است که بار اطلاعاتی در واقع، پراکندگی یک مؤلفه در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پنج پایه را نشان می‌دهد و بنابراین، برخلاف درصد فراوانی که نشان‌دهنده تعداد

مؤلفه در یک کتاب است، پراکندگی یک مؤلفه در پنج کتاب را مشخص می‌کند. این نکته دربارهٔ هفت مؤلفه موردنظر در پژوهش، صادق است.

$$K = \frac{1}{\ln m} \quad \text{معادله (۶)}$$

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}] \quad (j = 1, 2, \dots, n) \quad \text{معادله (۷)}$$

بار اطلاعاتی $E_j =$ لگاریتم $\ln =$

جدول ۴: بار اطلاعاتی هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف E_j	هوش اخلاقی
۱	پایه دوم $E_1=0/682$
۲	پایه سوم $E_2=0/809$
۳	پایه چهارم $E_3=0/888$
۴	پایه پنجم $E_4=0/898$
۵	پایه ششم $E_5=0/852$

در جدول ۴، بار اطلاعاتی هوش اخلاقی در پنج کتاب هدیه‌های آسمان نشان داده شده است. با توجه به داده‌های به دست آمده، بار اطلاعاتی یا پراکندگی هوش اخلاقی به ترتیب از بیشترین میزان پراکندگی به کمترین میزان پراکندگی عبارت است از: پایه پنجم (۰/۸۹۸)، پایه چهارم (۰/۸۸۸)، پایه ششم (۰/۸۵۲)، پایه سوم (۰/۸۰۹) و پایه دوم (۰/۶۸۲). در نهایت، آخرین مرحله از روش تحلیل آنتروپی شانون، تعیین ضریب اهمیت مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم است که از طریق معادله ۸ محاسبه شد:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{i=1}^N E_i} \quad \text{معادله (۸)}$$

جدول ۵: ضریب اهمیت مؤلفه هوش اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف W_j	هوش اخلاقی
۱	پایه دوم $W_{j1}=0/165$
۲	پایه سوم $W_{j2}=0/195$
۳	پایه چهارم $W_{j3}=0/215$
۴	پایه پنجم $W_{j4}=0/217$
۵	پایه ششم $W_{j5}=0/206$

با توجه به اطلاعات به دست آمده در این جدول‌ها می‌توان گفت بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت هوش اخلاقی به ترتیب، ۰/۸۹۸ و ۰/۲۱۷ است که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه پنجم مشاهده می‌شود و بیانگر بیشترین پراکندگی و میزان توجه در پنج کتاب است. کمترین بار اطلاعاتی (۰/۶۸۲) و کمترین ضریب اهمیت (۰/۱۶۵) هوش اخلاقی مربوط به کتاب درسی پایه دوم است که کمترین پراکندگی و میزان توجه به این مؤلفه را نشان می‌دهد؛ بنابراین، ترتیب ضریب‌های اهمیت هوش اخلاقی از بیشترین تا کمترین میزان بدین صورت است: هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۲۱۷)، هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۲۱۵)، هدیه‌های آسمان پایه ششم (۰/۲۰۶)، هدیه‌های آسمان پایه سوم (۰/۱۹۵) و هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰/۱۶۵).

۲. سؤال دوم

ضریب اهمیت مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوره ابتدایی، چقدر است؟

برای پاسخ دادن به این سؤال، همان‌گونه که پیشتر گفتیم، جدول توزیع فراوانی برحسب پاسخ‌گو که جدولی ضروری در روش آنتروپی شانون به منظور اجرای مراحل تجزیه و تحلیل است (جدول ۶)، به دست داده شد. پاسخ‌گو در این پژوهش، همان پنج کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم است.

جدول ۶. توزیع فراوانی مؤلفه‌ها برحسب پاسخ‌گو

ردیف مؤلفه‌ها	مهری	تولید و انتشار داری	ویدان	آ	انصاف	بردباری	مهریابی
دوم	۲	۰	۳	۴	۱	۱	۱۴
سوم	۴	۰	۴	۴	۳	۱	۱۱
چهارم	۷	۲	۶	۱۰	۱۲	۲	۱۷
پنجم	۱۵	۱۰	۱۰	۱۱	۵	۲	۲۵
ششم	۱۲	۰	۱۳	۱۱	۱۱	۱	۱۱
جمع	۴۰	۱۲	۳۶	۴۰	۳۲	۷	۷۸

با توجه به جدول ۶، مرحله اول از آنتروپی شانون، یعنی بهنجار کردن داده‌های هفت مؤلفه (Pij) از طریق معادله (۵) انجام شد که نتایج آن در جدول ۷ خلاصه شده است.

جدول ۷. داده‌های هنجار شده مؤلفه‌های هوش اخلاقی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

مؤلفه‌ها P	پایه	همدلی	خویشترداری	وجدان	آرام	انصاف	بردباری	مهربانی
دوم	۰/۰۵	۰	۰/۰۸۳۳	۰/۱	۰/۰۳۱۲۵	۰/۱۴۲۸	۰/۱۷۹۴	
سوم	۰/۱	۰	۰/۱۱۱۱	۰/۱	۰/۰۹۳۷۵	۰/۱۴۲۸	۰/۱۴۱۰	
چهارم	۰/۱۷۵	۰/۱۶۶۶	۰/۱۶۶۶	۰/۲۵	۰/۳۷۵	۰/۲۸۵۷	۰/۲۱۷۹	
پنجم	۰/۳۷۵	۰/۸۳۳۳	۰/۲۷۷۷	۰/۲۷۵	۰/۱۵۶۲۵	۰/۲۸۵۷	۰/۳۲۰۵	
ششم	۰/۳	۰	۰/۳۶۱۱	۰/۲۷۵	۰/۳۴۳۷۵	۰/۱۴۲۸	۰/۱۴۱۰	

در مرحله دوم از روش آنتروپی شانون، بار اطلاعاتی (Ej) مؤلفه‌های هوش اخلاقی با استفاده از معادله‌های (۶) و (۷) محاسبه شد که نتایج آن در جدول ۸ خلاصه شده است.

جدول ۸. بار اطلاعاتی مؤلفه‌ها (Ej)

همدلی	خویشترداری	وجدان	آرام	انصاف	بردباری	مهربانی
۰/۸۷۸۳	۰/۸۱۶۴	۰/۹۱۵۲	۰/۹۴۲۳	۰/۸۴۱۶	۰/۹۶۲۷	۰/۹۶۷۴

در مرحله آخر از روش آنتروپی شانون، ضریب اهمیت داده‌ها (Wj) با استفاده از معادله (۸) محاسبه شد که نتایج آن در جدول ۹ نشان داده شده است.

جدول ۹. ضریب اهمیت مؤلفه‌ها (Wj)

همدلی	خویشترداری	وجدان	آرام	انصاف	بردباری	مهربانی
۰/۱۳۸۸	۰/۱۲۹۰	۰/۱۴۴۷	۰/۱۴۹۰	۰/۱۳۳۰	۰/۱۵۲۲	۰/۱۵۲۹

جدول ۱۰. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه‌ها

EJ	WJ	مؤلفه‌ها
۰/۸۷۸۳	۰/۱۳۸۸	همدلی
۰/۸۱۶۴	۰/۱۲۹۰	خویشترداری

EJ	WJ	مؤلفه‌ها
۰/۹۱۵۲	۰/۱۴۴۷	وجدان
۰/۹۴۲۳	۰/۱۴۹۰	احترام
۰/۸۴۱۶	۰/۱۳۳۰	انصاف
۰/۹۶۲۷	۰/۱۵۲۲	بردباری
۰/۹۶۷۴	۰/۱۵۲۹	مهربانی

با توجه به یافته‌ها بیشترین پراکندگی در کتاب هدیه‌های آسمان پنج پایه، مربوط به مؤلفه مهربانی (۰/۹۶۷۴) است؛ همچنین بیشترین ضریب اهمیت به مؤلفه مهربانی (۰/۱۵۲۹) در کتاب هدیه‌های آسمان پنج پایه اختصاص دارد. کمترین پراکندگی، مربوط به مؤلفه خویشتن‌داری (۰/۸۱۶۴) است و کمترین ضریب اهمیت نیز به مؤلفه خویشتن‌داری (۰/۱۲۹۰) مربوط می‌شود؛ بنابراین در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه‌های دوم تا ششم ابتدایی به مؤلفه مهربانی در مقایسه با دیگر مؤلفه‌ها به بیشترین میزان توجه شده و کمترین توجه به مؤلفه خویشتن‌داری اختصاص یافته است.

۳. سؤال سوم

ضریب اهمیت مؤلفه‌های هوش اخلاقی (همدلی، خویشتن‌داری، وجدان، احترام، انصاف، بردباری و مهربانی) در هر یک از کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه‌های مختلف دوره ابتدایی، چقدر است؟

با توجه به اطلاعات به دست آمده در جدول ۱۱، بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه همدلی به ترتیب، ۰/۷۴۵۸ و ۰/۳۵۵۵ است و در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم مشاهده می‌شود که بیانگر بیشترین پراکندگی و میزان توجه در پنج کتاب است. کمترین بار اطلاعاتی (۰/۲۳۱۳) و کمترین ضریب اهمیت (۰/۱۱۰۲) مؤلفه همدلی، مربوط به کتاب درسی پایه دوم است که کمترین پراکندگی و میزان توجه به این مؤلفه را نشان می‌دهد؛ بنابراین، ترتیب ضریب‌های اهمیت مؤلفه همدلی از بیشترین تا کمترین میزان بدین صورت است: هدیه‌های آسمان پایه ششم (۰/۳۵۵۵)، هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۲۱۴۰)، هدیه‌های آسمان پایه سوم (۰/۱۶۵۴)، هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۱۵۴۶) و هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰/۱۱۰۲).

جدول ۱۱. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه همدلی در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف	کتاب هدیه‌های آسمان	ضریب همدلی	بار اطلاعاتی
۱	دوم	Wj1= ۰/۱۱۰۲	E1= ۰/۲۳۱۳
۲	سوم	Wj2= ۰/۱۶۵۴	E2= ۰/۳۴۷۰
۳	چهارم	Wj3= ۰/۱۵۴۶	E3= ۰/۳۲۴۴
۴	پنجم	Wj4= ۰/۲۱۴۰	E4= ۰/۴۴۹۰
۵	ششم	Wj5= ۰/۳۵۵۵	E5= ۰/۷۴۵۸

با توجه به جدول ۱۲، بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه خویش‌داری ۰/۰۸۴۳ و ۱ است و به کتاب هدیه‌های آسمان پایه پنجم مربوط می‌شود که بیانگر بیشترین پراکندگی و میزان توجه به این مؤلفه در پنج کتاب است. کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه خویش‌داری، صفر است که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه‌های دوم، سوم، چهارم و ششم دیده می‌شود و نشان می‌دهد این مؤلفه، کمترین میزان توجه و پراکندگی را به خود اختصاص داده است؛ در نتیجه، ضریب‌های اهمیت مؤلفه خویش‌داری از بیشترین تا کمترین میزان بدین شرح‌اند: هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۱) و پایه‌های دوم، سوم، چهارم و ششم (۰).

جدول ۱۲. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه خویش‌داری در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف	کتاب هدیه‌های آسمان	WJ	EJ
۱	دوم	Wj1= ۰	Ej1= ۰
۲	سوم	Wj2= ۰	Ej2= ۰
۳	چهارم	Wj3= ۰	Ej3= ۰
۴	پنجم	Wj4= ۱	Ej4= ۰/۰۸۴۳
۵	ششم	Wj5= ۰	Ej5= ۰

با توجه به جدول ۱۳، بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه وجدان ۰/۵۷۵۵ و ۰/۲۴۳۰ است و به کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم مربوط می‌شود که بیانگر بیشترین پراکندگی و میزان توجه به این مؤلفه در پنج کتاب است. کمترین بار اطلاعاتی و ضریب

اهمیت مؤلفه وجدان ۰/۳۴۷۰ و ۰/۱۴۶۵ است که در هدیه‌های آسمان پایه دوم دیده می‌شود و کمترین میزان توجه و پراکندگی را به خود اختصاص داده است؛ در نتیجه، ضریب‌های اهمیت مؤلفه وجدان از بیشترین تا کمترین میزان بدین شرح‌اند: هدیه‌های آسمان پایه ششم (۰/۲۴۳۰)، هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۲۲۴۲)، هدیه‌های آسمان پایه سوم (۰/۱۹۵۴)، هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۱۹۰۶) و هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰/۱۴۶۵).

جدول ۱۳. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه وجدان در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف	هدیه‌های آسمان	WJ	EJ
۱	دوم	Wj1= ۰/۱۴۶۵	Ej1= ۰/۳۴۷۰
۲	سوم	Wj2= ۰/۱۹۵۴	Ej2= ۰/۴۶۲۷
۳	چهارم	Wj3= ۰/۱۹۰۶	Ej3= ۰/۴۵۱۳
۴	پنجم	Wj4= ۰/۲۲۴۲	Ej4= ۰/۵۳۱۰
۵	ششم	Wj5= ۰/۲۴۳۰	Ej5= ۰/۵۷۵۵

یا توجه به جدول ۱۴، کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه احترام ۰/۲۳۱۳ و ۰/۰۹۲۲ است که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه دوم مشاهده می‌شود و نشان می‌دهد کمترین میزان توجه و پراکندگی به آن اختصاص یافته است؛ در نتیجه، ضریب‌های اهمیت مؤلفه احترام از بیشترین تا کمترین میزان بدین شرح‌اند: هدیه‌های آسمان پایه ششم (۰/۲۵۹۸)، هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۲۰۲۹)، هدیه‌های آسمان پایه سوم (۰/۱۳۸۴)، هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۱۲۴۶) و هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰/۰۹۲۲).

جدول ۱۴. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه احترام در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

ردیف	کتاب هدیه‌های آسمان	WJ	EJ
۱	دوم	Wj1= ۰/۰۹۲۲	Ej1= ۰/۲۳۱۳
۲	سوم	Wj2= ۰/۱۳۸۴	Ej2= ۰/۳۴۷۰
۳	چهارم	Wj3= ۰/۲۰۲۹	Ej3= ۰/۵۰۸۶
۴	پنجم	Wj4= ۰/۱۲۴۶	Ej4= ۰/۳۱۲۴
۵	ششم	Wj5= ۰/۲۵۹۸	Ej5= ۰/۶۵۱۳

بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی... / عاطفه رحمانی و دیگران ۱۰۷

با توجه به جدول ۱۴، بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه انصاف ۰/۵۸۷۸ و ۰/۳۲۱۳ است و به کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم مربوط می‌شود که بیانگر بیشترین پراکندگی و میزان توجه به این مؤلفه در پنج کتاب است. کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه انصاف، صفر است که در هدیه‌های آسمان پایه دوم مشاهده می‌شود و نشان می‌دهد این مؤلفه کمترین میزان توجه و پراکندگی را به خود اختصاص داده است؛ در نتیجه، ضریب‌های اهمیت مؤلفه انصاف از بیشترین تا کمترین میزان بدین شرح‌اند: هدیه‌های آسمان پایه ششم (۰/۳۲۱۳)، هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۲۹۴۹)، هدیه‌های آسمان پایه سوم (۰/۲۰۰۴)، هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۱۸۳۳) و هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰).

جدول ۱۵. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه انصاف در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم

EJ	WJ	کتاب هدیه‌های آسمان	ردیف
Ej1= ۰	Wj1= ۰	دوم	۱
Ej2= ۰/۳۶۶۶	Wj2= ۰/۲۰۰۴	سوم	۲
Ej3= ۰/۵۳۹۴	Wj3= ۰/۲۹۴۹	چهارم	۳
Ej4= ۰/۳۳۵۳	Wj4= ۰/۱۸۳۳	پنجم	۴
Ej5= ۰/۵۸۷۸	Wj5= ۰/۳۲۱۳	ششم	۵

با توجه به جدول ۱۵، کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه بردباری، صفر است که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه‌های دوم، سوم و ششم مشاهده می‌شود و نشان می‌دهد این مؤلفه، کمترین میزان توجه و پراکندگی را به خود اختصاص داده است؛ در نتیجه، ضریب‌های اهمیت مؤلفه بردباری از بیشترین تا کمترین میزان بدین شرح‌اند: هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۵۰۹۵)، هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۴۹۰۴)، هدیه‌های آسمان پایه سوم، هدیه‌های آسمان پایه پنجم و هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰).

جدول ۱۶. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه بردباری در کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه‌های دوم تا ششم

EJ	WJ	کتاب هدیه‌های آسمان	ردیف
Ej1= ۰	Wj1= ۰	دوم	۱
Ej2= ۰	Wj2= ۰	سوم	۲

EJ	WJ	کتاب هدیه‌های آسمان	ردیف
Ej3= ۰/۲۳۵۳	Wj3= ۰/۴۹۰۴	چهارم	۳
Ej4= ۰/۲۴۴۵	Wj4= ۰/۰۵۰۹۵	پنجم	۴
Ej5= ۰	Wj5= ۰	ششم	۵

با توجه به جدول ۱۷، کمترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه مهربانی ۰/۴۳۷۷ و ۰/۱۲۳۲ است که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم مشاهده می‌شود و نشان می‌دهد این مؤلفه، کمترین میزان توجه و پراکندگی را به خود اختصاص داده است؛ در نتیجه، ضریب‌های اهمیت مؤلفه مهربانی از بیشترین تا کمترین میزان بدین شرح‌اند: هدیه‌های آسمان پایه چهارم (۰/۲۵۶۴)، هدیه‌های آسمان پایه دوم (۰/۲۱۰۶)، هدیه‌های آسمان پایه پنجم (۰/۲۰۸۰)، هدیه‌های آسمان پایه سوم (۰/۲۰۱۵) و هدیه‌های آسمان پایه ششم (۰/۱۲۳۲).

جدول ۱۷. ضریب اهمیت و بار اطلاعاتی مؤلفه مهربانی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه‌های دوم تا ششم

EJ	WJ	کتاب هدیه‌های آسمان	ردیف
Ej1= ۰/۷۴۸۳	Wj1= ۰/۲۱۰۶	دوم	۱
Ej2= ۰/۷۱۶۰	Wj2= ۰/۲۰۱۵	سوم	۲
Ej3= ۰/۹۱۱۰	Wj3= ۰/۲۵۶۴	چهارم	۳
Ej4= ۰/۷۳۹۱	Wj4= ۰/۲۰۸۰	پنجم	۴
Ej5= ۰/۴۳۷۷	Wj5= ۰/۱۲۳۲	ششم	۵

بحث و نتیجه‌گیری

شناخت و فهم ارزش‌ها یکی از مؤثرترین عوامل در تداوم حیات جوامع است. تلاش برای الفاکردن و آموزش‌دهی ارزش‌های اخلاقی به دانش‌آموزان، همواره از دغدغه‌ها و دل‌مشغولی‌های نظام‌های آموزشی در کشورهای مختلف بوده است و هر نظام آموزشی‌ای می‌کوشد بر مبنای جهت‌گیری‌ها و سیاست‌های کلان آموزشی و پرورشی خود، نسل نوجوان و جوان را به مجموعه‌ای از سجایا و شایستگی‌های اخلاقی و رفتاری مورد پذیرش بیاراید تا از این طریق، موجبات بقا، رشد و ارتقای ابعاد اجتماعی و فرهنگی جامعه را فراهم آورد. در این راستا، امروزه، تقریباً در تمام کشورهای جهان، این وظیفه و مسئولیت برعهده نظام‌های

آموزشی قرار دارد که اخلاق و ارزش‌های اخلاقی را به دانش‌آموزان تعلیم و انتقال دهند. بدین منظور، نظام‌ها می‌کوشند تا از طریق تدوین و طراحی برنامه‌های درسی مدرن و مرتبط، و اجرا کردن آن‌ها در مدارس و مراکز آموزشی، زمینه‌های لازم برای عملی کردن و اجرای مسئولیت تربیت اخلاقی را فراهم کنند (حقیقت، ۱۳۹۵). اهمیت فضیلت‌هایی همچون خویش‌داری، احترام، همدلی، انصاف، بردباری، مهربانی و وجدان، که از فضایل هفت‌گانه هوش اخلاقی به‌شمار می‌آیند و همچنین درس‌هایی دیگر مانند نظم‌جویی، فداکاری و گذشت، نوع‌دوستی، بلندنظری، عزت‌نفس، استقلال و گشاده‌رویی، کمتر از درس‌های ریاضیات، هندسه و تاریخ نیست. به هر حال، استفاده از برنامه‌های درسی و راهبردهای عملی مؤثر در تربیت اخلاقی، یکی از اقدامات مناسب و شایسته‌ای محسوب می‌شود که در آموزش و پرورش جهان امروز با پویایی و اهمیت روزافزون مطرح شده است (کریمی، ۱۳۸۸، ۱۹/۱۵ به نقل از ناظمی، ۱۳۹۶).

کتاب *هدیه‌های آسمان*، یکی از برنامه‌های درسی و شامل بخش‌هایی موضوعی همچون آداب و اخلاق اسلامی است که هدف از همه آن‌ها تحقق‌بخشیدن رشد تربیت دینی و اخلاقی کودکان است. از طرفی یکی از اصول حاکم بر برنامه درسی *هدیه‌های آسمان*، توجه به رویکردهای جدید در حوزه تعلیم و تربیت به‌منظور روزآمد کردن برنامه‌هاست (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۵)؛ بنابراین انتظار می‌رود به نظریه هوش اخلاقی و هفت فضیلت آن به‌عنوان چهارچوبی برای برنامه‌ریزی تربیت اخلاقی توجه شود؛ زیرا این هفت فضیلت، بنیادهای اصلی عمل و رفتار اخلاقی محسوب می‌شوند و مهم‌ترین وظیفه تربیت دینی به‌ویژه در دوره ابتدایی، ایجاد و تقویت عادات صحیح و خلیات نیکو در کودکان است. خبازی‌نژاد (۱۳۹۷) نشان داده است مؤلفه‌های هوش اخلاقی در اسلام و روان‌شناسی با هم مشترک‌اند. از طرفی در دوره ابتدایی، یعنی در بازه زمانی شش تا یازده‌سالگی در کودکان، تغییراتی ایجاد می‌شود که درکی خاص از مسائل اخلاقی را در آن‌ها پدید می‌آورد. دوره ابتدایی از این نظر، مجال مناسبی برای تثبیت آداب و عادات پسندیده به‌شمار می‌آید؛ پس باید به کودک فرصت داد تا به‌سبب ارزشمندبودن ارزش‌های اخلاقی به رعایت کردن آن‌ها مقید شود.

از دیدگاه بوربا، نظریه پرداز در حوزه هوش اخلاقی، با توجه به عواملی مانند سیل بی‌رحمانه تصاویر و رسانه‌ها، و در دسترس نبودن والدین از نظر عاطفی، امروزه در تقویت هوش اخلاقی با بحران مواجه هستیم. به عقیده او رشد این فضیلت‌ها باید از زمانی آغاز شود که کودکان خیلی کوچک هستند؛ بنابراین، توجه به این فضیلت‌ها باید از پایه‌های پایین کتاب‌های هدیه‌های آسمان آغاز شود. در پژوهش حاضر، مقایسه‌ای که در خصوص میزان اهمیت هوش اخلاقی در پایه‌های مختلف ابتدایی صورت گرفته است، نشان می‌دهد پایه پنجم از بیشترین میزان توجه به هوش اخلاقی در محتوا برخوردار است و در رتبه اول قرار می‌گیرد. پس از آن، پایه چهارم در رتبه دوم، پایه ششم در رتبه سوم و پایه سوم در رتبه چهارم واقع شده‌اند و پایه دوم به سبب برخورداری از کمترین میزان هوش اخلاقی در محتوا رتبه آخر را دارد؛ همچنین مقایسه محتوای کتاب هدیه‌های آسمان در پایه‌های دوم تا ششم با توجه به میزان اهمیت دادن به مؤلفه‌های هوش اخلاقی نشان می‌دهد در حوزه محتوا میزان اهمیت مؤلفه مهربانی در رتبه اول، مؤلفه بردباری در رتبه دوم، مؤلفه احترام در رتبه سوم، مؤلفه وجدان در رتبه چهارم، مؤلفه همدلی در رتبه پنجم، مؤلفه انصاف در رتبه ششم و مؤلفه خویشتن‌داری در رتبه هفتم قرار دارد و کمتر از همه مورد توجه واقع شده است.

بررسی پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد در آن‌ها برخی همسویی‌هایی و ناهمسویی‌ها با نتایج پژوهش حاضر در زمینه هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن وجود دارد؛ مثلاً حیدری (۱۳۹۹) در پژوهش خود نتیجه گرفته بیشترین توجه به مؤلفه وجدان و کمترین توجه به مؤلفه تحمل معطوف شده است که با پژوهش حاضر همسو نیست؛ زیرا در پژوهش پیش‌روی، وجدان در رتبه چهارم قرار دارد و چندان دارای اهمیت نیست. نتایج تحقیق محمدزاده، تیموری و رنجبر (۱۳۹۸) همسو با نتایج این تحقیق است. آنان در پژوهش خود نتیجه گرفته‌اند مؤلفه مهربانی در کتاب مطالعات، بیشتر مورد توجه قرار گرفته و کمترین توجه به مؤلفه انصاف اختصاص یافته است. در پژوهش مورد نظر نیز انصاف در رتبه ششم قرار دارد. حیدری (۱۳۹۹) در پژوهش خود نتیجه گرفته بیشترین توجه به مؤلفه وجدان و کمترین توجه به مؤلفه بردباری معطوف شده است که با نتایج تحقیق حاضر همسویی ندارد؛ زیرا در پژوهش حاضر، مؤلفه بردباری از نظر اهمیت در جایگاه دوم قرار

می‌گیرد. شکراللهی پانچشمه، طباطبایی و رفیعی (۱۳۹۹) در پژوهش خود نتیجه گرفته‌اند به مؤلفه‌های مهربانی، بیشترین توجه و به مؤلفه‌هایی مانند انصاف و بردباری توجه کمتری معطوف شده است که با این بخش از پژوهش همسویی ندارد؛ زیرا مؤلفه‌های بردباری از نظر اهمیت در جایگاه دوم قرار می‌گیرد. به‌طور کلی، یافته‌ها نشان می‌دهند در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه دوم، پراکندگی و میزان توجه هوش اخلاقی نسبت به دیگر پایه‌ها کمتر است و نتایج این پژوهش با پژوهش براتی‌زاده، مرعشی و هاشمی (۱۳۹۴) همسویی دارد.

یافته‌ها درخصوص میزان توجه به فضیلت‌های هوش اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان نشان می‌دهد در محتوای این کتاب درسی، پراکندگی و میزان توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی و ضریب اهمیت آن‌ها در همه کتاب‌ها یکسان و مبتنی بر یک توالی محتوایی نیست. نتایج بیانگر آن است که در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان در دوره ابتدایی به‌صورتی یکسان به مؤلفه‌های هوش اخلاقی اهمیت داده نشده است. با توجه به نتایج پژوهش، میزان توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی، همدلی و انصاف در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه دوم، توجه به مؤلفه‌های خویشتن‌داری در پایه‌های دوم، سوم و ششم، توجه به مؤلفه‌های وجدان در پایه چهارم، توجه به مؤلفه‌های احترام در پایه پنجم، و توجه به مؤلفه‌های بردباری و مهربانی در پایه ششم، کم است و از آنجا که هدف کتاب‌های هدیه‌های آسمان، پرورش دادن اخلاق است، پیشنهاد می‌شود دست‌اندرکاران تدوین کتب درسی هدیه‌های آسمان به آموزش‌دهی مؤلفه‌های هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن در محتواهای همه کتاب‌های هدیه‌های آسمان و به‌ویژه کتاب هدیه‌های آسمان در این پایه‌ها بیشتر توجه کنند و براساس سن هر کودک و نیاز او به یادگیری این مؤلفه‌ها در موقعیت‌های سنی متفاوت، توالی محتوا برای آموزش‌دهی این مؤلفه‌ها به‌صورتی عمیق در کتاب‌ها با توجه به موقعیت‌های احتمالی پیش‌آمده در زندگی واقعی آن‌ها در هر دوره سنی حفظ شود تا انجام‌دادن این فضیلت‌ها به‌صورت ناخودآگاه درآید. مورون و کومالاساری^۱ (۲۰۲۰) معتقدند هوش اخلاقی باید در برنامه درسی دوره ابتدایی گنجانده شود؛ پس باید از دوران کودکی، آموزش را شروع کرد تا محتوا در باطن فرد نهادینه شود؛ بنابراین، با استفاده از قصه‌ها و به‌صورت غیرمستقیم توسط اشعار، تصاویر، جلوه‌های بصری، ادبیات

مهربانانه و زیبا، حکایات آموزنده و کودکانه، و طراحی بازی‌های مناسب در متن کتاب به این موضوعات پردازند و معلمان نیز برای اجرای برنامه‌ی درسی، آموزش‌های لازم را کسب کنند. علی‌اکبری، علی‌پور و درنجفی شیرازی (۱۳۹۳) معتقدند روش قصه‌گویی بر افزایش یافتن مؤلفه‌های همدلی، وجدان، احترام و بردباری در کودکان، مؤثر است و بنابراین می‌توان از طریق آوردن قصه‌های بیشتر، توجه به بردباری را در پایه‌ی ششم آغاز کرد؛ همچنین ایران‌پور مبارکه (۱۳۹۲) معتقد است قصه‌های قرآنی موجب افزایش یافتن هوش اخلاقی کودکان می‌شوند. با توجه به اهمیت آموزش‌دهی تحمل و مدارا به‌عنوان عامل تحکیم‌کننده در روابط اجتماعی انتظار می‌رود لازم باشد این مؤلفه در محتوای کتاب‌های یادشده در قالب قصه، بیشتر مورد توجه قرار گیرد. به‌طور کلی و براساس نتایج پژوهش حاضر به برنامه‌ریزان درسی درحوزه آموزش ابتدایی توصیه می‌شود تدوین الگوی نظری مناسب برای تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی این دوره را مدنظر قرار دهند؛ همچنین پیشنهاد می‌شود دروس کتاب‌های هدیه‌های آسمان با توجه به اهداف و وضعیت هرکدام از فضیلت‌های موردبررسی در این پژوهش بازنویسی شوند.

برای انجام‌دادن پژوهش حاضر، با برخی محدودیت‌ها بدین شرح مواجه بودیم: نخست، اینکه یافته‌های پژوهش حاضر به چهارچوب مؤلفه‌ها و تعاریف مورداستفاده در تحلیل محدود می‌شود. دومین محدودیت، معدودبودن پژوهش‌هایی بود که به‌صورت خاص به این مؤلفه پرداخته‌اند. سومین مسئله این است که در این پژوهش، صرفاً کتاب‌های درسی را بررسی کرده‌ایم؛ درحالی که ممکن است پرورش هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن در فضای کلاس و در ارتباط معلم با دانش‌آموز هنگام تدریس و الگوبرداری از معلم و همکلاسی‌ها ایجاد شود که نیازمند بررسی در پژوهش‌های آینده است.

منابع

احمدزاده، صادق (۱۳۹۸). بررسی مباحث برنامه‌ریزی درسی در آموزش و پرورش. پژوهشنامه اورمزد، ۴۶(۲).

افکاری، فرشته (۱۳۹۳). نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی، وضعیت و جایگاه مؤلفه‌های آن‌ها در برنامه‌ی درسی فعلی و طراحی الگوی برنامه‌ی درسی. (رساله دکتری). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی... / عاطفه رحمانی و دیگران ۱۱۳

امیری، فاطمه (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی دوم، سوم و چهارم ابتدایی براساس مفهوم تربیت دینی، میزان درگیربودن دانش‌آموزان و خوانایی. ۱۴، ۱۳۶-۱۲۴.

امینی مقدم، یاسمین؛ رضایی، علی محمد؛ و مکوند حسینی، شاهرخ (۱۳۹۷). ساخت و اعتباریابی مقیاس هوش اخلاقی کودکان، مبتنی بر نظریه بوربا. فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، ۹(۳۴)، ۲۷-۴۵.

ایران‌پور مبارکه، هنگامه (۱۳۹۲). بررسی تأثیر قصه‌های قرآن بر افزایش هوش اخلاقی کودکان پسر پایه پنجم ابتدایی منطقه ۵ تهران، سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یزد، یزد، ایران.

بدری گرگری، رحیم؛ و واحدی، زهرا (۱۳۹۴). تأثیر اجرای برنامه فلسفه برای کودکان بر رشد هوش اخلاقی دانش‌آموزان دختر. تفکر و کودک، ۶(۱۱)، ۱-۱۷.

براتی‌زاده، امیر؛ مرعشی، سید منصور؛ و هاشمی، سید جلال (۱۳۹۴). بررسی مؤلفه‌های اخلاقی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان و فارسی بخوانیم و بنویسیم مقطع ابتدایی در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید چمران اهواز، خوزستان، ایران.

تقوی‌نژاد، حجت‌الله (۱۳۹۳). تحلیل محتوای برنامه درسی پیام آسمانی دوره متوسطه اول از حیث میزان توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرودشت، فارس، ایران.

جلائی، مانده؛ چراغ‌ملایی، لیلا؛ و خدابخش پیرکلانی، روشنک (۱۳۹۸). تأثیر بازی مبتنی بر هوش اخلاقی بر وجدان، خویشتن‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی کودکان بااستعداد دبستانی. فصلنامه روان‌شناسی تربیتی، ۱۵(۵۴)، ۵۹-۸۹.

حسینی، محمد؛ و بنی‌اسدی، احمد (۱۳۹۸). الگوی تربیت اخلاقی در کتاب‌های هدیه آسمانی. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۶(۶۲)، ۱۰۶-۱۲۱.

حقیقت، پریسا (۱۳۹۵). بررسی تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم براساس توجه به مؤلفه‌های تربیت اخلاقی. (پایان‌نامه کارشناسی). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

حیدری، جمشید؛ پورجمشیدی، مریم؛ و زنگنه، حسین (۱۳۹۵). تأثیر تلفیق اصل زایگاریک در نمایش خلاق بر یادسپاری و بازآفرینی مفاهیم کتاب هدیه‌های آسمانی. ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، ۶(۲)، ۱۰۱-۱۱۹.

حیدری، مریم (۱۳۹۹). بررسی کتاب‌های فارسی ابتدایی از منظر توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی بوربا. پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، ۳۰(۳)، ۱۱۷-۱۲۴.
خبازی‌نژاد، الهام (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مؤلفه‌های هوش اخلاقی از منظر اسلام و روان‌شناسی اخلاق. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
خدیر، راضیه (۱۳۹۸). بررسی اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر بهبود مهارت خویشتن‌داری در دوره ابتدایی شهر بندرعباس. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بندرعباس، هرمزگان، ایران.

دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. <https://sccr.ir/Files/6609.pdf>

دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱). سند برنامه درسی ملی.
رنج‌دوست، شهرام (۱۳۹۸). تبارشناسی کتاب‌های هدیه‌های آسمانی از حیث انعکاس مفاهیم «اصول دین». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۷(۴۲)، ۱۰۵-۱۲۶.
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵). راهنمای معلم کتاب هدیه آسمانی. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد درسی.

سبحانی‌نژاد، مهدی؛ احمدی، پروین؛ و امیری، مهدی (۱۳۹۴). سازمان‌دهی میان‌رشته‌ای برنامه درسی با تأکید بر اثربخش‌سازی محتوای دروس. دوفصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های آموزش و یادگیری، دانشگاه شاهد، ۲۲(۶)، ۹۷-۱۲۲.

شکراللهی یانچشمه، شقایق؛ طباطبایی، مینو؛ و رفیعی، نفیسه (۱۳۹۹). بررسی و مقایسه محتوایی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم و چهارم ابتدایی از نظر مؤلفه‌های هوش اخلاقی بوربا. هفتمین کنفرانس بین‌المللی دستاوردهای نوین پژوهشی علوم تربیتی، روان‌شناسی و علوم اجتماعی، اصفهان.

عبدالرحیمیان، شهرزاد؛ و دارابی، شکوفه (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه پنجم ابتدایی از منظر توجه به مؤلفه‌های تربیت اخلاقی. مطالعات تربیتی و اجتماعی قرآن و عترت، ۱(۲)، ۷۷-۸۸.

عبدالرحیمیان، شهرزاد؛ و صمدی، افسانه (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به مسئله مهدویت. پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، ۲۲(۳)، ۲۴-۳۰.

بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی.../عاطفه رحمانی و دیگران ۱۱۵

علی‌اکبری، مهناز؛ علی‌پور، احمد؛ و درنجفی شیرازی، مهناز (۱۳۹۳). اثربخشی قصه‌گویی بر مؤلفه‌های هوش اخلاقی کودکان دختر پیش‌دبستانی در شهر اصفهان. *دوفصلنامه علمی-پژوهشی شناخت اجتماعی*، ۳(۲)، ۳۳-۴۳.

علی‌پور، فاطمه؛ حیدری، زهرا؛ و سنجری، فاطمه (۱۳۹۸). بررسی میزان توجه به ساخت‌های شش‌گانه تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره دوم ابتدایی. *مطالعات تربیتی و اجتماعی قرآن و عترت*، ۳(۲)، ۷-۳۰.

غلام‌پور، میثم؛ قاسمیان، عباس؛ رضایی، مجیب‌الرحمان؛ و پورمند، امید (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمانی دوره دوم ابتدایی براساس مؤلفه‌های تربیت اخلاقی. *معرفت اخلاقی*، ۲۵(۱۰)، ۸۳-۹۲.

کریمیان، حسین؛ ناطقی، فائزه؛ و سیفی، محمد (۱۳۹۶). ارزیابی و تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمان بر مبنای مهارت‌های تفکر انتقادی. *پژوهشنامه تربیتی*، ۱۲(۳)، ۱۰۰-۱۲۰.

کهریزه، مهناز؛ رضاییان فرجی، حمید؛ و زندی‌پور، طیبه (۱۳۹۷). تأثیر قصه‌گویی بر هوش اخلاقی و مؤلفه‌های آن در دانش‌آموزان دختر کلاس اول ابتدایی. *فصلنامه سلامت روان کودک*، ۵(۲)، ۷۲-۸۲.

محبیبیان، پروانه (۱۴۰۰). *تدوین برنامه درسی هوش اخلاقی کودکان پیش‌دبستان براساس نظریه بوربا*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.

محمدزاده، مریم؛ تیموری، انیسه؛ و رنجبر، افسانه (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب‌های *مطالعات اجتماعی پنجم و ششم ابتدایی* از لحاظ توجه به تقویت هوش اخلاقی. *پنجمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در روان‌شناسی، مشاوره و علوم تربیتی*.

ملکی، حسن (۱۳۹۴). *برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل)*. تهران: پیام اندیشه.

ناظمی، سمانه (۱۳۹۶). *مبانی و اصول هوش اخلاقی در نهج البلاغه*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه پیام نور، بافق، یزد، ایران.

نقاش‌زاده، مهسا؛ و صباحی‌زاده، محمود (۱۳۹۵). تأثیر آموزش مؤلفه‌های هوش اخلاقی بر تعامل اجتماعی دانش‌آموزان دختر دبیرستان. *مجله دانشگاهی مطالعات روان‌شناسی*، ۵(۲)، ۱۵۲-۱۵۸.

نوریان، محمد (۱۳۹۵). *تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران*. تهران: گویش نو.

Auliya, F.; Sunarso, A.; and Pranoto, Y. K. S. (2020). Early Childhood Moral Intelligence Raised by Grandmother, Household Assistant, and Daycare Provider. *Journal of Nonformal Education*, 6(1), 44-50. doi: <http://dx.doi.org/10.15294/jne.v6i1.21616>.

- Barida, M.; Prasetiawan, H.; Sutarno; and Muarifah, A. (2019). The Development of Self-Management Technique for Improving Students' Moral Intelligence. *International Journal of Educational Research Review*, 4(4), 660-669.
- Borba, M. (2001). *Building Moral Intelligence: The Seven Essential Virtues that Teach Kids to do the Right Thing*. San Francisco: Jossey-Bass. <https://doi.org/10.1111/jopy.12522>.
- Clarcken, R. H. (2009). Moral Intelligence in the Schools. *Online Submission*.
- Moore, J. P.; and Hardy, S. A. (2020). Longitudinal Relations between Substance Use Abstinence Motivations and Substance Use Behaviors in Adolescence: A Self-Determination Theory Approach. *Journal of Personality*, 88(4), 735-747.
- Murron, F. S.; and Komalasari, K. (2020). Development of Moral Intelligence Students through the Honesty Canteen Program in the Context of Citizenship Education: Case Study in SMAN 8 Bandung. *MODELING: Jurnal Program Studi PGMI*, 7(1), 59-69.
- Prasetiawan, H.; and Barida, M. (2018). The Profile of Adolescent' Moral Intelligence and Practical Solution to It's Improvement Efforts. *SHS Web of Conferences*, 42, 00121, EDP Sciences.
- Saleh, K. (2018). Moral Intelligence and It's Role in Formulating Children Characters. *Multi-Knowledge Electronic Comprehensive Journal for Education and Science Publications (MECSJ)*, (7), 301-313.
- Toprak, M.; and Karakus, M. (2018). Teachers' Moral Intelligence: A Scale Adaptation into Turkish and Preliminary Evidence. *European Journal of Educational Research*, 7(4), 901-911.
- Winurini, S. (2016). Telaah Kecerdasan Moral Remaja Melalui Moral Competency Inventory (Studi pada Pelajar di Bali): Moral Intelligence Study of Youth Competency through Moral Inventory. *Aspirasi: Jurnal Masalah-Masalah Sosial*, 7(2), 187-197.
- Woolrych, T.; Eady, M. J.; and Green, C. A. (2020). Authentic Empathy: A Cultural Basis for the Development of Empathy in Children. *Journal of Humanistic Psychology*, 0022167820934222.
- Zhou, Y. Q.; Gan, D. Z. Q.; Hoo, E. C. C.; Chong, D.; and Chu, C. M. (2018). Evaluating the Violence Prevention Program: Group and Individual Changes in Aggression, Anger, Self-Control, and Empathy. *The Journal of Forensic Psychiatry and Psychology*, 29(2), 265-287.